

ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВОЛОНТЕРІВ ЗА КОРДОНОМ

HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE SOCIO-PEDAGOGICAL ACTIVITIES RUN BY VOLUNTEERS ABROAD

Лях Т.Л., аспірантка Національного університету імені Тарас Шевченка

Lyakh T., Taras Shevchenko Kyiv University

У статті аналізується соціально-педагогічна діяльність волонтерів у різних країнах світу. Виділяються провідні тенденції розвитку соціально-педагогічної діяльності волонтерів за кордоном.

In this article it was made an attempt of analysis of volunteers' social-pedagogical activity in different countries of the world. The author also marked out the leading tendencies of development of volunteers' social-pedagogical activity abroad.

Ключові слова: волонтер, волонтерська робота.

Keywords: the volunteer, volunteer activity.

У основі волонтерства лежать ідеали служіння і солідарності, а також віра у те, що спільними зусиллями ми можемо удосконалити світ.
(Кofi Аннан)

Вступ. Волонтерський рух існує вже багато сторіч. І хоча в різних країнах це явище має різні назви – у Ботсвані – *merhato*, в Еквадорі – *minga*, в Індонезії – *gotongroyong*, у Руанді – *kwitango*, у Південній Африці – *ubuntu*, у Південній Азії – *shramadana*, воно є універсальним людським феноменом, який зустрічається в усіх культурах, на всіх рівнях економічного розвитку, серед представників обох статей і людей різного віку.

Волонтерський рух поширений у багатьох країнах світу. Любов Шашура у статті «Волонтерство – невід’ємна складова виховної роботи в сучасній школі» наводить такі результати опитування: у Франції до волонтерства залучено 19% населення, Німеччині – 34 %, США – майже 56 %, Японії – 26 %. Зростання значущості цього явища демонструє і той факт, що Генеральна Асамблея ООН проголосила 2001 р. Міжнародним роком волонтерів (МРВ). Основними його цілями проведення МРВ були визначені: підвищення рівня визнання волонтерської діяльності, допомога та сприяння їй, популяризація, створення мережі поширення та обміну інформацією про неї. Умова виконання поставлених завдань – співпраця таких секторів суспільства як громадські організації, держава, приватні особи.

В Україні волонтерський рух також стрімко поширюється. Зростає кількість громадських об’єднань і організацій, діяльність яких спрямована на надання соціальної допомоги різним верствам населення.

22 березня 2001 р. Президент України підписав розпорядження про організацію проведення в Україні Міжнародного року волонтерів.

Сьогодні у державі функціонують такі досить потужні Центри волонтерського руху як:

- Координаційна рада з питань розвитку та підтримки волонтерського руху при Міністерстві праці та соціальної політики;
- Всеукраїнський громадський центр «Волонтер»;
- Ресурсний центр розвитку громадських організацій «Гурт»;
- Український державний центр соціальних служб для молоді;
- Волонтерський центр «Пенсіонер» ради Організації ветеранів війни;
- Коаліція громадських організацій та ініціатив за вільну від тютюнового диму Україну та інші.

У Києві розроблено Положення про проведення конкурсу «Волонтер року», який зініціювали Ресурсний центр громадських організацій «Гурт» та Головне управління внутрішньої політики. Мета конкурсу – публічне визнання праці волонтерів, висловлення подяки людям, які віддають свій час, знання, сили, енергію, вміння, насагу, працюючи на користь суспільства.

Сьогодні волонтерство набуває масового поширення. Приклади безкорисливої допомоги стосуються екології, соціальної сфери. Волонтерський рух поступово проникає в економічну галузь.

Постановою Кабінету Міністрів України № 1895/2673 від 10 грудня 2003 р. «Про затвердження Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг» так трактується волонтерська діяльність: «Волонтерська діяльність у сфері соціальних послуг – це добровільна неприбуткова діяльність фізичних осіб, спрямована на надання допомоги особам, що перебувають у складних життєвих обставинах, потребують сторонньої допомоги і сприяє самореалізації волонтера». Згідно з цим документом засадами волонтерської діяльності є добровільність і добродійність, законність, гуманність і гідність, гласність, відповідальність, спільність інтересів та рівність прав її учасників, конфіденційність.

Питання добродійності та волонтерства у вітчизняній науці і практиці досліджували О. Безпалько, О. Брижовата, Р. Вайноле, І. Грига, М. Дейчаківський, Л. Дума, З. Зайцева, А. Зінченко, І. Зверева, Н. Заверико, І. Іванова, Н. Івченко, А. Капська, О. Карпенко, Л. Коваль, Н. Комарова, О. Кузьменко, О. Лисенко, В. Назарук, І. Пінчук, Ф. Ступак, С. Толстоухова, І. Трубавіна, О. Шатохіна, О. Яременко.

Постановка завдання. Вітчизняні дослідники спрямовують свою увагу на зміст волонтерства та механізми організації волонтерської діяльності. Питання ж історії розвитку волонтерства за кордоном вивчене, на нашу думку, недостатньо. Тому вважаємо за доцільне здійснити аналіз соціально-педагогічної діяльності волонтерів у різних країнах світу, а також зробити спробу виділити провідні тенденції розвитку соціально-педагогічної діяльності волонтерів за кордоном.

Результати. У країнах Західної Європи і США зародження волонтерського руху припадає на початок XIX ст. У поняття «волонтер» вкладають наступний зміст – це безкоштовна робота людини або певної групи на благо суспільства. У розвинутих країнах світу волонтер вважається вельми почесною місією і є віддзеркаленням активної життєвої позиції.

Особливий інтерес мають дослідження процесів добровільного залучення фахівців різного профілю у країнах з відносно тривалою історією соціальної роботи, і, зокрема, – в США. Не секрет, що американська модель соціальної роботи, включаючи етапи її становлення, зіграла значну роль у розвитку цієї професії у всесвітньому масштабі. Багато учених і практиків, і у тому числі Х. Сведнер, неодноразово підкреслювали, що середина XX ст. стала десятиліттям «відкритих дверей» американських університетів, в період якого навчання соціальній роботі, соціології і психології пройшла значна частина європейських фахівців. Завдяки цій школі багато теоретичних підходів, розроблених концепцій і апробованих моделей, технологічних і методичних прийомів, народжених у США, дали потужні результати у більшості європейських країн.

Завдяки фінансовій підтримці меценатів і особистому внеску волонтерів різного віку і соціального стану, надавалася істотна підтримка знедоленим дітям, сирітським будинкам, лікарням для психічно хворих тощо.

Історія США свідчить, що неоцінену роль у період воєнних дій між Північчю і Півднем зіграли жіночі благодійні комітети, які створювалися при лікарнях і військових шпиталях. У надрах таких благодійних товариств і комітетів почали створюватися перші агенції, які надавали окремі види соціальної допомоги. Сотні жінок, а з ними – молодь, безкорисливо віддавали свої знання і досвід самотнім матерям у питаннях виховання дітей, а також самим дітям, позбавленим з огляду на різні причини батьківського тепла. Це стало початком нового і абсолютно унікального соціально-педагогічного явища – волонтерства або добровільного соціального служіння, яке поступово розповсюдилося на всі континенти.

Відмінною рисою розвитку волонтера в США є децентралізація, яка знаходить своє віддзеркалення в наявності і реалізації різних соціальних програм на всіх рівнях: федеральному, штату, місцевому. Такий програмний підхід має переваги, що дозволяють оперативно реагувати на соціальні потреби різних категорій населення з урахуванням місцевої специфіки.

Активно взаємодіють з громадськими організаціями місцеві органи влади, у компетенції яких знаходиться шефська допомога і робота з добровольцями. У таких штатах як Каліфорнія, Колорадо, Детройт, Новий Орлеан та ін., накопичений вагомий досвід волонтерської роботи з дітьми і батьками: організація спеціальних груп професійного навчання для батьків, забезпечення допомоги по працевлаштуванню; здійснення догляду за дітьми працюючих у денний і вечірній час батьків; створення центрів здоров'я для незаміжніх матерів, робота з прийомними сім'ями; допомога батькам у веденні домашнього господарства тощо.

Таким чином, особливість соціальної роботи в США, пов'язана з децентралізацією, активним залученням волонтерів на місцевому рівні в реалізації конкретних соціальних програм, дає свій позитивний результат.

Іншим шляхом відбувався розвиток доброчинності в Європі, і, зокрема, у Німеччині. Індустріалізація країни спричинила різке зuboжіння сімей робочого класу, а як результат, – зросло число користувачів соціальних послуг. Оскільки церкви і приватні благодійні установи виявилися неспроможними впоратися із ситуацією, у другій половині XIX ст. виникла необхідність у державному регулюванні цього процесу, тобто у державному соціальному забезпеченні.

У 1880 р. за ініціативою Німецького конгресу з доброчинності була створена Німецька доброчинна спілка турботи про бідних, яку у 1919 р. перейменували на Німецьку спілку державної і приватної опіки. Це центральна спілка, яка діє і понині: вона об'єднує державні, приватні, громадські установи, а також окремих фахівців, що визначають стратегію розвитку соціальної роботи в Німеччині.

У 1990 р. після об'єднання НДР і ФРН число її учасників збільшилося до 3 тис. осіб. Держава делегувала до її складу своїх представників на федеральному рівні, рівні федеральних земель вільних міст і округів. Важлива роль відводиться представникам громадських організацій, куди входять: Об'єднання доброчинності для робітників, католицький «Карітас», Паритетний Союз, Німецький Червоний Хрест, Союз милосердя Євангельської церкви тощо.

Відмінність європейської моделі на прикладі розвитку соціальної роботи у Німеччині наочно демонструє, як у діяльності кожного спеціаліста втілюється соціальна політика держави. Зволікання у вирішенні окремих питань може призвести до соціального вибуху. Докази тому вже є в історії, наприклад, з приходом фашистів до влади і припиненням демократичного розвитку країни доброчинність була підмінена «гігієною раси», а соціальна робота була зведена до жорсткого контролю над населенням. У практиці сучасної соціальної роботи Німеччини «відчувається реальний взаємозв'язок вирішення соціальних і економічних проблем як гарантія існування правової соціальної держави» [4, с. 120].

Аналіз розвитку практики соціально-педагогічної діяльності волонтерів у Німеччині наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. дозволяє виявити тенденцію все більшого переходу соціальних послуг з приватного незалежного сектора під дах держави. Це характерно і для волонтерського руху, що дозволяє щорічно економити кілька мільярдів євро. Населення Німеччини висловлює занепокоєння бюрократизацією державного апарату соціального забезпечення, тому безкоштовні послуги добровольців мають попит, особливо серед соціально незахищених верств населення. За активної підтримки волонтерів серед постраждалих все частіше виникають форми взаємодопомоги і самодопомоги.

Сьогодні в Німеччині відбувається активна реформа системи державного і недержавного соціального забезпечення. Вона передбачає і розширення фронту волонтерських робіт. Наприклад, у разі захворювання і пов'язаних з ним особистих обставин клієнти соціальних служб держави можуть звернутися не менше, як до 15 спеціалізованих установ різного профілю (соціально-педагогічних, медичних, психіатричних, психотерапевтичних), а також у соціальні добровільні служби – служби роздачі їжі, служби допомоги вдома, служби з підтримки і допомоги для родичів потерпілих тощо.

Таким чином, у європейській моделі соціальної роботи добровільна допомога населенню входить до загальної державної системи соціальної допомоги і є важливим її елементом, який розширює проблемне поле цієї життєво важливої діяльності.

Двохсотрічний досвід розвитку добровольчої діяльності за рубежом надав світовій спільноті яскраві зразки громадської ініціативності й активності. Крім залучення такого важливого ресурсу як добровільна праця, громадські організації ініціюють участь різних груп населення в суспільному житті, об'єднують їх для вирішення насущних проблем життєдіяльності в конкретному соціумі, виховують соціальну відповідальність. Таким чином, можна дійти висновку, що ініціативність, як уміння висувати соціальну ініціативу і пропонувати план по її втіленню в реальне життя, є однією з головних чеснот волонтерської діяльності.

Волонтерський рух відіграє все більш значущу роль у суспільних процесах розвинутих країн світу. Вагомий соціальний і економічний внесок праці волонтерів був підтверджений у ході дослідження некомерційного сектора 22 країн, серед яких країни Західної Європи (Нідерланди, Німеччина, Ірландія, Бельгія, Австрія, Франція, Фінляндія, Великобританія), а також Австралія, США, Ізраїль, Японія, держави Центральної і Східної Європи (Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія), країни Латинської Америки (Аргентина, Перу, Бразилія, Колумбія, Мексика). Автори цього дослідження А. Саламон і Х. Анхайер вважають, що нині у світі відбувається «глобальна суспільна революція», що полягає у «вибуху» організованої приватної волонтерської діяльності, пов'язаної зі зростанням самовизначення особистості в сучасному суспільстві, де в наявності виступають інформаційна революція і криза держави [3, с. 88–89].

Це дослідження засвідчило, що в середньому 28 % населення вказаних 22 країн жертвують чималий час на роботу в третьому секторі, що еквівалентне додатковим 10,6 млн. робочих місць, доводячи тим самим загальне число зайнятих у некомерційному секторі до 29, 6 млн. осіб [3, с. 90]. З урахуванням волонтерів некомерційний сектор забезпечує 10,3% робочих місць у Західній Європі; 9,4% у решті розвинутих країн; 3% у Латинській Америці і 1,7% – у Центральній Європі.

Аналіз волонтерської праці по сферах діяльності вказує, що 55% часу добровольців використовується у сферах відпочинку, спорту і надання соціальних послуг. Окрім цього, волонтери достатньо активно проявляють себе в організаціях по захисту навколишнього середовища, у громадських об'єднаннях і в організаціях розвитку, що мають особливо велике значення для центрально- і східноєвропейських країн по захисту інтересів певних груп населення [3, с. 91–92].

У розвинутих зарубіжних країнах участь населення у волонтерській діяльності давно стала невід'ємною частиною соціальної практики. Жоден президент або сенатор США не обходиться у період передвиборчих кампаній без участі у добровольчих програмах, адресованих найчисленнішим верствам населення.

Аналіз історії розвитку і сучасного стану волонтера у різних країнах доводить, що основною галуззю діяльності добровольців є соціальна, тобто та важлива сфера діяльності, у якій участь держави визнається недостатньо ефективною.

При організації взаємодії між громадськими організаціями добровольців і державою важливим є дотримання певних принципів. Наприклад, принцип партнерства відповідальності витікає з ідеї трансформації взаємовідносин держави і громадянського суспільства шляхом розширення сфери діяльності так званих вторинних асоціацій, куди включаються організації волонтерів, здатних забезпечити громадянам ефективне самоврядування, тим самим сприяючи зміцненню громадянського суспільства [3, с. 40–41].

Народилася ця ідея у надрах концепції соціальної демократії П. Херста, який вважав, що у держави повинні залишитися лише резервні функції управління, а його кризу у сфері соціальної політики можна подолати, активно розвиваючи структури громадянського суспільства [7, с. 50].

Німецький вчений Тіло Лівальд – один з активних європейських дослідників громадянського суспільства, – виділяє серед переваг організацій третього сектора їх горизонтальну ієрархію, меншу бюрократію, гнучкість і швидкість реагування, високу кваліфікацію персоналу, знання проблем, нижчі ціни за рахунок залучення сил волонтерів, економію державних витрат, що виділяються на управління, і плюралізм в ухваленні рішень [2, с. 84]. Німеччина стоїть на перших позиціях в Європі щодо оцінки праці волонтерів, а це, безумовно, позначається на рівні розвитку соціальної сфери в цілому. Наприклад, у земельному правлінні спортивної молоді у Баден-Вюртемберзі на 20 службовців, які одержують за свою роботу заробітну платню, припадає 162 тис. добровольців [1, 11].

Висновки. Аналіз діяльності неурядових організацій у різних країнах і вивчення робіт зарубіжних дослідників третього сектора дозволили нам виявити провідні тенденції розвитку соціально-педагогічної діяльності волонтерів за рубежом. У їх числі виділимо такі:

1. Паритетна основа побудови відносин громадських організацій з державою.

Будь-яка взаємодія об'єднань третього сектора з державними структурами будується на принципах незалежності, обидві сторони працюють як рівні ділові партнери, що стимулює активність як неурядових організацій, так і державних структур.

Як правило, громадські організації є неполітичними об'єднаннями. Їх інтереси зосереджуються не у державній, а в соціальній сфері. Вони прагнуть донести до суспільства інформацію про наболілі соціальні проблеми і при цьому самі пропонують шляхи їх вирішення.

Знаходячись поза політикою, ці організації можуть виконувати лобіюючі функції, знаходити різні додаткові джерела надходження фінансів з метою більш гнучкої розробки стратегії своєї діяльності, пропонувати владі різні варіанти співпраці, вигідні для обох сторін. Тому ініціативність, здатність ухвалювати самостійні і нестандартні рішення – важлива сторона незалежності зарубіжних громадських організацій, що виражається в результатах соціальної практики.

2. Пріоритетність волонтерської праці для успішного виконання соціально значущих програм. Питання про людські ресурси є виключно важливим, а у багатьох випадках – навіть визначаючим. До числа добровольців можуть входити як люди, що ініціювали ідею, так і фахівці, зокрема професіонали у області добродійної діяльності. При цьому, хто б вони ні були, все надають свої послуги на безвідплатній основі (2–5 год. на тиждень, рідше – повний робочий день). Таке широке залучення добровольців вносить неоціненний вклад у роботу зарубіжних громадських організацій, сприяють їх розвитку навіть у найважчих для них обставинах.

Проте при цьому необхідний і зворотний зв'язок, коли управлінська ланка, спираючись на сучасні теорії соціального менеджменту, грамотно підбирає і піклується про свої добровольчі кадри, знає, як їх привернути, навчить і зберегти. Волонтерство професіоналів, сімейне волонтерство, волонтерство молоді – все це виходить з самої ідеї волонтерства, що дозволяє оптимізувати і активізувати соціальні процеси в суспільстві, об'єднуючи і підтримуючи соціально активних і відповідальних громадян. Таким чином, максимальне залучення добровольців всіх соціальних категорій, забезпечення ним умов переходу з об'єктів в суб'єкти суспільнокорисної діяльності є однією з найважливіших тенденцій діяльності зарубіжних громадських організацій.

3. Інтеграція зусиль волонтерів різних суспільних організацій. Як відомо із світової практики, найчастіше громадські організації створювалися для досягнення однієї мети. Проте реальна практика з року в рік підтверджує ефективність соціальної інтеграції добровольчих зусиль, стійкість горизонтальної комплексної мережі цивільних об'єднань. За свідченням німецького дослідника Сюзан Штерн, якщо у 1972 р. у Німеччині 58 % всіх ініціатив громадян були ізольованими і не підтримували зв'язків з іншими ініціативами, що діяли в цій же сфері, то нині таких «одинаків» залишилося лише 8 %. Процес поглиблення і участі головних організацій спричинив численні перетворення у сфері добровольчих ініціатив. Головним результатом можна вважати той факт, що збільшилася таким чином тривалість існування будь-якої місцевої ініціативної групи, у тому числі й громадських організацій, оскільки ініціатива, орієнтована на одну єдину мету, стає безглуздою відразу при її досягненні.

Така тенденція вибудовування горизонтально-мережевого рівня громадянського суспільства з року в рік демонструє свою ефективність і створює основну частку побудови міжнародної глобальної мережі добровольчих цивільних ініціатив.

4. Самофінансування діяльності громадських організацій у галузі соціального обслуговування населення за наявності державної підтримки. Це особливо відчутно, коли на державному рівні в країні ухвалюються рішення про скорочення бюджетних асигнувань у соціальну сферу. Наприклад, у США головна організація «Волонтери Америки» входить до сотні провідних некомерційних організацій США, посідаючи серед них 15-е місце по доходах. За даними за 1997 р. (на період проходження там стажування) її дохід становив 430 млн. доларів. На початку 90-х років, за даними В. Якимця, у різних добродійних громадських організаціях, зокрема, у сфері соціального захисту, число зайнятих добровільних помічників дорівнювало 10,4 % від загального числа працюючих у країні [3, с. 56]. Слід зазначити, що в США частка організації третього сектора в наданні соціальних послуг більша, ніж частка державного або комерційного сектора: на частку громадських організацій припадає 56 % проти 40 % держави і 4 % приватного підприємництва [1, с. 55].

Скорочення державних дотацій у соціальну сферу примушує громадські організації активізувати свою діяльність по виробленню власних засобів, активніше пропонувати свої товари і послуги. На думку міжнародного експерта програми розвитку ООН Геграни Златевої, «...найяскравіше виражену тенденцію зростання продемонструвала сфера охорони здоров'я і соціального забезпечення. Вона лідирує в забезпеченні і отриманні прибутку» [3, с. 105].

Той факт, що на кінець 90-х років американський некомерційний сектор надав роботу більше 15 млн. громадянам, а на громадських засадах трудилися повний робочий день 5,4 млн. осіб, свідчить про визнання ефективності діяльності НВО на високому державному рівні.

Аналіз статистичних даних вказує, що в США найбільші потоки фінансової допомоги з боку національного уряду одержують громадські організації, які діють у сфері освіти і дослідної діяльності. Наприклад, за період з 1977 р. по 1992 р. ця допомога виросла з 18 до 20%, виплати приватних компаній збільшилися з 53 до 57%, а приватні пожертвування – з 9 до 13%.

На думку Улли Хаберман, керівника центру добровільної роботи в соціальній сфері Данії, сьогодні спостерігається тенденція зростаючого очікування уряду, що добровільні організації придуть на зміну державі або ж візьмуться за вирішення нових соціальних проблем. Але, оскільки добровільні організації в цілому не володіють достатнім фінансовими коштами, щоб замінити допомогу державі, дуже важливо, щоб держава підтримувала їх роботу [5, с. 24]. Таким чином, конструктивна діяльність добровільних ініціатив у рамках роботи зарубіжних громадських організацій допомагають їм знаходити внутрішні резерви для подальшого розвитку організацій, які при підтримці держави вирішують важливі задачі становлення громадянського суспільства.

5. Створення національних ресурсних центрів для громадських організацій. За сучасних умов за оцінкою експертів Міжнародного валютного фонду (МВФ) у індустріально розвинутих країнах чинна державна система соціальної допомоги потребує докорінної реформи, оскільки втратила ефективність і неспроможна надалі підтримувати режим соціального процвітання [1, с. 17]. У зв'язку з цим державам рекомендується відмовитися від командно-контролюючого підходу і перейти до управління, використовуючи підхід з активним залученням інститутів громадянського суспільства. Ключовий механізм, на думку експертів МВФ, може базуватися тільки на добровільній діяльності людей. Це стосується насамперед освіти, охорони здоров'я, медичного обслуговування системи соціальної допомоги населенню.

Створювані для цієї мети ресурсні центри покликані стати своєрідним посередником між органами державної влади, структурами громадянського суспільства і міжнародними інтересами. «Вони повинні, на практиці реалізовуючи принципи субсидарності, взаємодії влади і суспільства, сприяти створенню умов для підтримки цивільних ініціатив, активного впливу громадськості на процеси формування і соціальної політики держави і, кінець кінцем, світової спільноти» [1, с. 48]. Такі добровільні центри створені останніми роками в Європі, Азії, Південній і Північній Америці і успішно проявили себе як управлінські і організаторські структури, які активно розробляють ідеї стратегічного менеджменту, продуктивно взаємодіють з громадськістю і ЗМІ.

Таким чином, створення ресурсних добровільних центрів є однією з нових тенденцій діяльності зарубіжних громадських організацій, яка знаходить все більш широке розповсюдження у всьому світі.

Узагальнюючи викладене вище, доходимо висновку що практика волонтерського руху за рубежом розвивалася паралельно із становленням соціальної роботи як професії. Вона має загальні та специфічні особливості, характерні для різних країн, а також провідні тенденції, що визначають стратегічні шляхи формування громадянського суспільства.

Література

1. Добровольчество в России и в мире в контексте социального партнерства: Сб. ст. /Отв. ред. И.Н. Гаврилова. – М.: Институт сравнительной политологии РАН, 2001. – 80 с.
2. Ливальд Р. Финансирование социальной сферы в Германии. Роль третьего сектора. – М., 1998. – 120 с.
3. О взаимодействии организаций третьего сектора с государственными организациями в сфере социальной политики. – М., 1998. – 120 с.
4. Основы социальной работы: Учебник /Отв. ред. П.Д. Павленок. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 368 с.
5. Социалполитиск Форшлаг. Добровольная работа в Дании. – Дания: 1995. – 39 с.
6. Социальное проектирование – ресурс взаимодействия общественности и власти. – М., 1999. – 120 с.
7. Hirst P. Asscitive Democracy New Forms of Economis and Social Governance Cambridge, 1994.